

UDK 330.342.15
Izvornj znanstveni članak
Primljeno 10. 04. 1990.

Akademik DUŠAN ČALIC,
JAZU Zagreb

O KARAKTERU PROMJENA U SVIJETU KRAJEM XX. STOLJEĆA I PERSPEKTIVE SOCIJALIZMA

*Kontroverznu paradigmu robne privrede i socijalizma arhitekti socijalizma uglavnom su doživljavali kao *contradictio in adjecto*. Izbjegavajući kritičku valorizaciju tog protuslovlja socijalistička praksa XX stoljeća opteretila je svoju suštinu voluntarizmom čiji je konačni proizvod duboka strukturna kriza, a po svemu sudeći i egzodus postojećih koncepata socijalizma.*

U tekstu koji slijedi autor analizira i kritički vrednuje ključne teze ekonomske doktrine i prakse etatističkog socijalizma, upozoravajući na prednosti robne privrede i funkciju zakona vrijednosti u tendenciji konvergencije modernog kapitalizma i socijalizma.

Znatan dio prostora autor je posvetio i kritičkom osvrtu na dogovornu ekonomiju i na kojoj etablirani koncept samoupravnog socijalizma u nas, koji je također u krizi. U tom se kontekstu razjašnjava i metafizika pluralizma ekonomskih i političkih interesa reduciranih na razinu »pluralizma samoupravnih interesa«.

U pogledu odnosa prema socijalizmu kao elastičnoj anvelopi razvoja proizvodnih snaga i odnosa autor nema negativno određenje, ali se zalaže za konačan razlaz s njegovom birokratsko-etatističkom alternativom.

I

Svakako najznačajniju promjenu našeg vremena, predstavlja rušenje etatističkog modela socijalizma, što po svojim posljedicama ima historijski značaj za daljnji ukupni razvoj u svijetu. Osnovni uzrok zbog čega je došlo do općeg sloma etatističkog modela socijalizma, jest — sukob tog društvenog sistema s naraslim proizvodnim snagama, nošenima odvijanjem naučno-tehnološke revolucije, u kojoj nauka prerasta u osnovnu proizvodnu snagu. Da bi se mogla objektivna zakonitost, prerasitanje nauke u osnovnu proizvodnu snagu, što potpunije realizirati, predstavlja se takvo društvo i takvi društveni odnosi, koji omogućuju i stimuliraju individu na kreativnost, inventivnost, inicijativu, optimalno traganje za novim. Konkretnije govoreći, za takvo djelovanje individua je morala biti zainteresirana u svakom pogledu, prvenstveno kroz materijalni interes. Taj interes može se najuspješnije ostvarivati u sistemu razmjene ekvivalenata, to jest u sistemu robne privrede. No, to nije još dovoljno. Nužno je da i politički sistem daje dovoljno prostora artikulaciji pojedinačnih interesa, kroz slobodno organiziranje u raznim oblicima samih društvenih individua. Mnoge forme takvog udruživanja oblikovane su tokom historije društava, koja su se razvijala suglasno zakonima robne privrede, a to su prvenstveno razvijena kapitalistička društva. Kad govorimo o slobodnom udruživanju društvenih individua onda podrazumijevamo da se to odnosi kako na ekonomsku sferu, tako i na političku, kulturnu i ostale sfere. Pošto zakoni robne privrede, koji čine materijalnu osnovu takvom razvitku, ne osiguravaju ljudsku pravičnost, već samo ekvivalentnost razmjene proizvoda, rada, da bi društvo kao složen sistem moglo na toj osnovi da funkcioniра, nužna je pravna država, izrasla na sistemu konsenzusa, društvenih individua, socijalnih, nacionalnih, regionalnih i drugih subjekata društva, što je formulirano u ustavima i zakonima, kao opće priznatim i prema tome obavezujućim. Sve to nije bilo moguće realizirati u modelu etatizma socijalističkih društava. Ona su dakle, došla u sukob s rastućim

produktivnim snagama, i kako to biva u historiji, potreba razvoja proizvodnih snaga, su tu prepreku razorile, i još ih razaraju. Negdje je to išlo gotovo na dramatičan način (npr. u Rumunjskoj), negdje to ide mirnije kao u SSSR, a negdje i evolutivnim putem kao dosada u SFRJ.

Negirajući robnu privredu i njen mehanizam kao dominirajuću snagu razvoja proizvodnih snaga, izgradnja socijalizma u svim zemljama je lutala, griješila i sve više demonstrirala zaostajanja rasta proizvodnih snaga u odnosu na razvijene robne privrede. To zaostajanje naročito se očitovalo u razvoju nove tehnike i tehnologije, a baš kroz njihov razvoj se najznačajnije odvija prerastanje nauke u osnovnu proizvodnu snagu. Društvena individua nije bila dovoljno zainteresirana na razvoju pronalazaštva, inovacija i efikasnijih metoda privredivanja, već sputana razvojem proizvodnih snaga pa su ta dva toka razvoja zaoštravala sve više suprotnosti modela etatizma birokratskog socijalizma. Mnogostranost i širinu tog sukoba obrađuju mnoge naučne discipline, prvenstveno ekonomska nauka i već je na tu temu dosta napisano (iako će ona i dalje biti mnogostrano izučavana), pa se na njoj u ovom radu, ne bi detaljnije zadržavali.

Po zakonu korelacije proizvodnih snaga i nadgradnje (u prvom redu političkog sistema), etatizam birokratskog socijalizma izgrađivao se u nadgradnji, adekvatno svojoj ekonomskoj osnovi. Čak što više snaga političke vlasti, materijalizirana u političkoj vlasti jedne partije kao reprezentanta radničke klase je imala dominantnu ulogu u forsiranju etatističko-birokratskog modela socijalizma. Inspiraciju za takav pristup izgradnji socijalizma predstavnici proletarijata očigledno su našli u »Manifestu komunističke partije«, koga su napisali Marx i Engels.

Nije se ostvarila vizija Marxa i Engelsa da će ta vlast izvršiti prevrat »čitavog načina proizvodnje«, stvarajući autohtonu ekonomsku osnovu socijalizma. Partija proletarijata kao motorna snaga tog prevrata sve više je tonula u entropiju, a društvo u krizu. Prolazilo je mnogo decenija, dok je preovladala svijest o »istrošenosti« izgrađenog modela socijalizma, i da on mora biti uklonjen. Sve otvorenije se u okviru socijalističke misli postavljaju pitanja: preispitivanje vjerovanja u povijesnu ulogu radničke klase, o diktaturi proletarijata, o demokratskom centralizmu, o neophodnosti i neizbježnosti socijalističkih revolucija, o odnosu robne privrede, tržišta i socijalizma, o oblicima svojine, o političkom pluralizmu, o rukovodećoj ulo-

zi komunističke partije, o odnosu ličnog, grupnog, općeg interesa, o odnosu klasnog, nacionalnog i internacionalizma, o ulozi države u društvu i još niz drugih pitanja. One društvene snage koje pretendiraju da utječu na razvoj društva, moraju tragati za odgovorima na ta i slična pitanja. U tom kontekstu, nužno je i revalorizirati čitav marksizam, kako samo učenje Marxa i Engelsa, tako i njihovih sljedbenika.

Kao i obično čovjek si postavlja pitanje — da li je razvoj socijalizma morao proći kroz fazu etatizma. Društveni razvoj je određen, sa dva faktora: objektivnim uvjetima, prvenstveno razvijenošću proizvodnih snaga i sposobnošću društvene individue da utječe u datim objektivnim uvjetima na poželjan razvoj društva. Iako su objektivni uvjeti prvenstveno nivo razvijenosti proizvodnih snaga (izuzimajući Čehoslovačku i Demokratsku Republiku Njemačku) davali skromne mogućnosti razvoja socijalizma, ipak, po našem mišljenju, i one su pružale mogućnosti uz uvjet sposobnih društvenih individua, razvoja istinskog socijalizma. Kao dokaz, uzimam primjer V. I. Lenjina. I on je griješio u fundamentalnom prilazu izgradnje socijalizma — tvrdeći da je socijalizam nespojiv s robnom privredom. No, njegova se genijalnost baš u tome i očitovala, što je shvatio da je pogriješio i odmah se korigirao, zalažući se za novu ekonomsku politiku. Da li bi to bio prvi korak usaglašavanja razvoja robne privrede i socijalizma, možemo da vjerujemo, da je V. I. Lenjin ostao živ.

Mi u SFRJ, prilazimo koncipiranju na tim osnovama socijalizma, proklamirajući reformu 25. jula 1965. godine, ali je zakazao subjektivni faktor, pokazavši se nedoraslim u razrješavanju problema društvenog razvoja koncipiranog tom reformom. Dublja analiza trebala bi otkriti brojnost faktora objektivne i subjektivne naravi koji su negativno utjecali na ponašanje subjektivnog faktora.

Za bolje razumijevanje promjena u našem vremenu, bit će od koristi osvrnuti se na neposrednu prošlost, da bi koliko toliko mogli, barem u nekim obrisima, sagledati budućnost razvoja naše civilizacije. Kontinuitet naše civilizacije najdosljednije je izražavan u razvoju proizvodnih snaga. No, i razvoj proizvodnih snaga u različitim razdobljima razvoja naše civilizacije sadrži vremenske periode revolucionarnih promjena i skokova, periode mirnijeg razvoja, ali i stagnacija, pa i padova. Svijest o sebi i društvu se točkom povijesnog razvoja također mijenjala. U srednjem vijeku je kao opća svijest dominirala religija. Enciklo-

pedisti smatraju da je politika ta koja može društvu osigurati skladan napredak. U devetnaestom i dvadesetom stoljeću jača shvaćanje da je socijalizam opcija budućnosti. Poslije drugog svjetskog rata, kada se je kapitalizam u najrazvijenijim zemljama Zapada stabilizirao/ pa sve do nedavno, traje period utakmice kapitalizma i socijalizma za primat u svijetu. Ono što treba posebno istaći jest da oba doživljavaju stalne promjene. Kapitalizam se razvija u određenom pozitivnom trendu, ugrađuje u sebe neke karakteristike socijalizma, naročito jačanjem elemenata socijalizma u vlastitoj ekonomskoj osnovi, dok socijalističke zemlje poslije brzog razvoja koncem prve polovine dvadesetog stoljeća, sve brže padaju u krizu. Konačno sada koncem našeg stoljeća, dolazi do kolapsa etatičko-birokratskog modela socijalizma. To nije drama samo zemalja tog društvenog modela, već je to problem naše civilizacije. Dobro je što se je većina zapitala što to znači. Zašto je do toga došlo? I što je najvažnije — kako dalje? Sve dolazi pod upitnik, što je pozitivno. U takvim prelomnim momentima ljudske historije uvijek je dolazilo do pretjerivanja i zatrčavanja. Tako to biva i danas. Euforično odzvanja, kako je socijalistička ideja zabluda. Kako je Oktobarska revolucija i naša narodno-oslobodilačka borba/ historijski promašaj. Negativno se ocjenjuje i uloga socijalističkog kolektivizma u razvoju društva. Na općeljudsku srcu, prvenstveno zahvaljujući razvoju proizvodnih snaga, koje su već dobroano konstituirale kamene temelje svjetskoj privredi, mnogostruka međuovisnost ne samo svih naroda svijeta, već i svih pojedinaca, formirala je općeljudsku svijest o neminovnosti zajedništva čitavog svijeta. Opća međuovisnost svih zemalja i pojedinaca, utemeljena na svjetskoj privredi, rasla je i formirala se kroz usklađivanje pojedinačnih, parcijalnih interesa/ što je tražio razvoj proizvodnih snaga. Njihov razvoj još nije dostigao tako visok stupanj područstvljenja procesa rada da bi eliminirao još uvijek oštre antagonizme interesa između pojedinih zemalja ili grupa zemalja, kao na primjer između razvijenih i zemalja u razvoju, odnosno Sjevera i Juga, ali i u drugim segmentima razvoja. Realno je očekivati da će daljnji razvoj proizvodnih snaga u svijetu unapređivati i daljnje područstvljenje procesa rada, što jača materijalnu osnovu razvoja zajedništva ljudske zajednice. Umirujuća je činjenica da je općeljudsko zajedništvo već toliko ojačalo, da je općeprihvaćeno shvaćanje, nužnost poticanja konvergencije. Po svim tokovima razvoja u svijetu, a prvenstveno u odnosima razvijenih kapitalističkih zemalja i socija-

lističkih zemalja, čemu pečat daje razvoj SAD i SSSR. Do prije kratkog vremena posvuda/ a naročito u socijalističkim zemljama, ideja konvergencije osuđivala se kao izdaja vlastitog društvenog sistema. Možemo se opravdano nadati, da će proces konvergencije jačati, bez obzira što će i dalje vjerojatno dolaziti do suprotstavljanja, pa po nekim pitanjima i do oštih konfrontacija.

Aktualniji su problemi, pravilno prihvaćanje korjenitih promjena koje se danas zbivaju u svijetu i njihovo situiranje u opću zakonitost razvoja — konvergencije po svim tokovima. A neki tokovi, možemo reći, traže korjenite promjene dosadašnjih odnosa u svijetu. Navedimo kao ilustraciju samo pitanje ujedinjenja dviju njemačkih država. Taj neminovni proces bitno mijenja svjetske odnose, a posebno odnose u Evropi. Ili/ vrlo aktualno pitanje po sadržaju novog konstituiranja u SSSR, kao zajednice brojno različitih naroda, republika, autonomnih oblasti, kultura, vjera, jezika, civilizacije. To više nije problem isključivo SSSR-a, već i svih zemalja svijeta. On u sebi sadrži i odnos zapada i istočne civilizacije/ pa u neku ruku i odnos islama i kršćanstva. Prisutni su i brojni drugi problemi istog ili sličnog karaktera.

Ipak, odrednica odvijanja svih tih razvojnih procesa je daljnji razvoj proizvodnih snaga i tim nošen proces područstvljenja procesa rada, koji neminovno traži bitne suštinske promjene u sveukupnom razvoju svih društvenih zajednica, na liniji jačanja konvergencije.

Takav razvoj priželjkuju i pozdravljaju, svi ljudi dobre volje. Kod svake želje treba nastojati, da se bude što realniji. Da bi se to postizalo, mora se pomno i znalacki analizirati i ocjenjivati što veći broj komponenata, koje određuju razvojni proces. Mnogi umni ljudi su bezbroj puta ponovili — stvarnost je previše složena da bi je mogao shvatiti ma koji poseban duh. Dokle ide oprez, kod razboritih ljudi, neka nam za ilustraciju posluži slijedeće. Koncem 1989. god. na WALL STREETU se dogodio lom, kojom prilikom sin nobelovca P. A. SAMUELSONA, savjetuje svoga oca: »Čuvaj se da komentiraš zbivanja na burzi, jer je najvjerovatnije da ćeš na kraju ispasti smiješan!«.

Nastojanje realistički procijeniti događaja i zbivanja je odlika životne filozofije anglo-saksonskih zemalja, za razliku od

1) »Petak trinaestog«, »Privredni vjesnik« 23. listopada 1989. g.

većine drugih naroda. Kod razmatranja o uzrocima i karakteru promjena u svijetu koje se upravo sad događaju, mislimo da je od koristi osvrnuti se i na pitanje dominirajućeg stava, u određenoj društvenoj zajednici, čak u određenoj civilizaciji prema stvarnosti i životu uopće.

Pojednostavljeno promatrano, kroz čitavu ljudsku historiju egzistiraju dvije različite vizije razvoja svijeta i njegove budućnosti: ograničena i neograničena. Te dvije vizije polaze od fundamentalno različitih premisa. Njihovi protagonisti imaju različite predstave kakav je svijet i kako on funkcionira. Kad govorimo o ove dvije različite vizije poimanja svijeta, shvaćamo ih kao niz uzročno-posljedičnih povezanosti. Ako uzročno-posljedična cjelina djeluje saglasno viziji, onda smo pravilno shvatili i protumačili svijet i njegovo kretanje, onda možemo uspješno našom aktivnošću utjecati na samo kretanje i na buduća događanja, a ako se vizija i uzročno-posljedična događanja kreću divergentno onda se događaju za nas iznenađenja koja ako su nepovoljna, a značajna za nas, doživljavamo kao slom vizije, kao teško razočarenje. Ljudi, suglasno svojoj viziji pripremaju programe svog djelovanja, akcije i ponašanje/ a kad sve to dađe negativan rezultat, suprotan znasnovanosti na viziji, razočarenje je neminovno. To se je dogodilo i nama, s čitavom koncepcijom integralnog samoupravljanja, ZUR-om, dogovornom ekonomijom. Ne može se njihove autore optuživati za zlonamjernost, ali se moraju uočiti dalekosežna povijesna iskustva, koja se moraju ugraditi u kolektivnu svijest. Kako dokučiti što se s vizijom socijalizma danas događa, povijesno je pitanje za čitav svijet. U devetnaestom stoljeću i polovini dvadesetog bilo je vrlo rašireno uvjerenje neminovne smjene kapitalizma, socijalističkim sistemom. Isticani su dokazi neminovnog silaska kapitalizma s historijske scene kako teoretske naravi, tako i prakse kao što su: krize, naročito krize 1929—32. godine, rastuća nezaposlenost, relativno opadanje standarda radnih masa itd. Socijalističke zemlje u početnim fazama svoga razvoja su se ubrzo industrijalizirale, što je bio znak pobjedonosnog hodu socijalizma. Takva shvaćanja su njihovi protagonisti bazirali i na učenju Marxa i njegovih sljedbenika. Marx je u svoju teoriju ugradio shvaćanja o zakonomjernosti samodestrukcije kapitalizma. Takav zaključak je imao za osnovu nemogućnost kapitalizma da razriješi sebi, svom biću, imanentne protivurječnosti. Osnovna protivurječnost kapitalizma po Marxu je: društvena proizvodnja i privatno prisvajanje. U trećoj svesci Kapitala Marx kaže: »Kapitalistička proizvod-

nja stalno teži da savlada ove svoje imanentne granice, ali ih ona savlađuje samo sredstvima koja joj ove granice nanovo u silnijem razmjeru protivstavlja«² U daljnjem tekstu taj svoj stav Marx detaljnije obrazlaže. Marx sumirajući osnovne karakteristike kapitalističke proizvodnje ističe »tri glavne činjenice«: 1. Koncentracija sredstava za proizvodnju u malo ruku...«, što neminovno vodi sve potpunijem društvljenju procesa rada; »2. organizacija samog rada kao društvenog: kooperacijom, podjelom rada i povezivanjem rada sa prirodnom naukom«, te »3. Uspostavljanje svjetskog tržišta«³. Sve ove zakonomjernosti društvenog razvoja je praksa u osnovnom potvrdila kao valjane, ali nije slijedeći njegov zaključak. »Proizvodna snaga, ogromna u odnosu prema stanovništvu, koja se razvija u kapitalističkom načinu proizvodnje i mada ne u istom razmjeru porast kapital — vrijednosti koje rastu brže nego stanovništvo, protivuriječi bazi koja se u odnosu prema rastućem bogatstvu sve više sužava... Otuda kriza«⁴ Marx je tvrdio da na bazi gornjih svojih saznanja te krize će biti sve dublje, češće i dulje će trajati, što će dovesti do krize kapitalističkog sistema, a tada i do njegove propasti. Samo se potvrdilo i potvrđuje da i dalje dolazi do kriza unutar kapitalističkog sistema, ali one su postajale dublje, češće i nisu dulje trajale od prijašnjih. Isto tako nije dolazilo do totalne krize kapitalističkog sistema. U sve ovo i mnogi od nas su vjerovali niz godina. Razloga za to ima više, a generalno govoreći i sam se kapitalizam tokom vremena transformirao, prilagođavajući se u određenom stepenu potrebama razvoja proizvodnih snaga, što je neminovno jačalo tendencije konvergencije kapitalizma i socijalizma.

Zašto do danas kapitalizam uspijeva da se fleksibilno razvija, da prihvaća vlastitu transformaciju, a zašto je došlo do sloma etatičkog birokratskog modela socijalizma objašnjenje nalazi jedna grupa ekonomskih teoretičara u suštini suprotstavljenih vizija, pristeklih iz dvaju pogleda na svijet. To su: ograničena i neograničena vizija. Prihvaćanje jedne ili druge vizije leži u samoj biti čovjeka. Ne ulazeći u genezu razvoja tih vizija kroz povijest, za naša razmatranja je bitno istaći da je ADAM SMITH još u 18. stoljeću svoje ekonomsko učenje zasnivao na adekvatno ograničenoj viziji svijeta. A. Smith nije davao naglasak da li je svijet pravedan, moralan, etičan, već ga je uzimao i pri-

2) Kapital III, str. 214.

3) K. Marx — Kapital III., str. 229—230 lat.

4) Ibidem 230.

hvaćao onakvim kakav jest, i polazeći s te osnove, čovjek treba da djeluje tako da ga učini za sebe optimalno pogodnim. Iako je on utemeljivač ekonomske teorije kapitalizma, on je stalno isticao da taj sistem nije idealan, ali je najbolji koga ljudi poznaju. Adekvatno svojoj viziji svijeta, čovjek formulira programe svoga rada i djelovanja. Taj po njemu nesavršen društveni sistem, kapitalizam, ali najbolji od svih koje čovjek poznaje, a koji je zasnovan na kapitalističkoj privredi i tržištu, prisiljava i motivira pojedinca, da ostvarujući svoj interes, nešto čini i za druge. Društvenim razvojem rukovodi »nevidljiva ruka tržišta«. Čovjek ne treba da rasipa snage da izmijeni ljudsku prirodu, već respektirajući vodstvo »nevidljive ruke tržišta« motiviran realizacijom svojih interesa, da nastoji poboljšati društvo u kome živi, a koje je zasnovano na robnoj privredi i tržištu. Prema tome, on je preferirao pragmatizam u angažmanu ljudi.

Zastupnici neograničene vizije mogućnosti mijenjanja svijeta, spomenimo suvremenika A. Smitha, engleskog filozofa i romanopisca *Williama Godwina*, da je usavršavanje ljudske prirode neograničeno, čovjek može da osjeća potrebe i težnje drugih ljudi kao značajnije i vrednije od vlastitih potreba i da shodno tome postupi. Pravi, istinski dugoročni razvoj ljudskog društva ima za cilj realizaciju općeg društvenog interesa. Među protagonistima neograničene vizije *Markiz de Condorcet*, predviđao je »pomirenje i identifikaciju interesa pojedinaca sa interesima svih ljudi«. *J. J. Rousseau* je najdosljednije zastupao mišljenje da čovjekova priroda sama po sebi nije ograničena već je takvom čine iskvarene društvene institucije. *J. J. Rousseau* tvrdi da je čovjek »rođen slobodan«, ali da se »svuda nalazi u okovima«.

Marxova vizija je u odnosu na gore razmatrane — ograničenu i neograničenu viziju posebnost. Kada Marx analizira i tumači prošlost, razvoj društva koji se ostvario, on je manje više istovjetan sa shvatanjima zastupnika ograničene vizije poimanja svijeta. Naprotiv kada govori o budućnosti, više se približio shvaćanjima protagonista neograničene vizije svijeta i njegova razvoja. U tome smislu bi mogli uslovno prihvatiti podjelu Marxova učenja na mladog i starog Marxa. To se već dobro uočava i u naprijed citiranim stavovima Marxa, o doprinosu kapitalizma razvoju proizvodnih snaga društva i o njegovoj ograničenosti transformacije društva, adekvatno tim rastućim proizvodnim snagama.

Ograničena vizija jako tendira pragmatizmu u djelovanju ljudi, a neograničeno tendira da usreći ljudski rod. Protagonisti neograničene vizije, za sebe su uvjereni da bolje od mase poznaju zakonitosti razvoja društva, i raspoložuci tim saznanjem, sposobni su da donose pravilne odluke, koje će usrećiti ljudski rod. Kad se takvo njihovo saznanje identificira sa organizacijom, partijom, koja je ujedno partija jedne klase, onda se rađa teorija »kolektivnog intelektualca«, čemu smo svi mi sljedbenici Marxa i V. I. Lenjina bili poklonici.

Kad danas tragamo zašto je doživio kolaps etatičko-birokratski model socijalizma, a razvijajući kapitalizam uspješno savladuje ograničenja svog razvoja, a sve što smo do sada rekli o utjecaju na njihove razvoje različitih vizija, idući dalje od toga, a u sklopu rečenog, predominantnu ulogu odigrao je odnos prema robnoj privredi i tržištu. K. Marx je govoreći o budućnosti ljudskog društva, kako smo to naprijed rekli bio bliži neograničenoj viziji mogućnosti mijenjanja ljudske prirode i svijeta. Istina on govori o dvije faze razvoja ljudskog društva, prvu fazu ili etapu je nazvao socijalizmom, koji se razvija iz kapitalizma i posjeduje određene njegove karakteristike i druge, komunizma koja se razvija na svojoj ekonomskoj osnovi, koja se konstituirala kroz razvoj prve faze. Nažalost, razgraničenje tih faza nije dovoljno naznačeno kod Marxa, tako da se moglo razumjeti, da već u prvoj fazi nestaje robne privrede, kako je to bio shvatio i V. I. Lenjin, korigirajući se poslije negativnih iskustava ratnog komunizma. U »Kritici Gotskog programa« Marx govori da će u budućem društvu nestati ropske potčinjenosti ropskom radu. Pretpostavljajući visoki stupanj razvijivosti proizvodnih snaga Marx zastupa stajalište, da se na njima organizira, društvo u kome će ljudski rad kao vanjska prinuda gotovo nestati, a dominirat će rad kao životna potreba, razvoja ljudskih sposobnosti, kao osnovni element ljudske slobode, društva, asocijacije slobodnih kreativnih individua. Tada nestaje potreba za razmjenskom vrijednošću, znači nestaje robne privrede i tržišta, a to podrazumijeva nestanak privatne svojine, što zamjenjuje društveno planiranje u kome pojedinci troše svoje individualne radne snage kao jedinstvenu društvenu radnu snagu. Nestankom privatne svojine, zamijenjene društvenom, nestaje i eksploatacije čovjeka po čovjeku i stvaraju se uvjeti nestanka svih oblika alijenacije, a to znači i države, te skladnost prirode i ljudskog roda. Zar to

nije ostvarenje raja na zemlji, istina koju nije izmislila ljudska fantazija, već je logička konstrukcija projekcije rezultata djelovanja osnovnih zakonitosti razvoja proizvodnih snaga, kako ih vidi i objašnjava Marx. No, ni jedan ljudski um do danas, pa ni Marxov, nije uspevao isušiti složenu stvarnost dovoljno shvatiti i sagledati, a pogotovo razvoj ljudskog društva. Razvoj svijeta i ljudskog društva se uvijek iznova nalazi u izboru alternativnih mogućnosti. Zato Hegel upozorava ljudski duh na opasnosti »zamke uma historije«. Na osnovu malo prije rečenog čini se da imaju pravo oni mislioci koji tvrde da je vizija budućnosti kod Marxa bliža modelu neograničene vizije, za razliku od njegove prošlosti, gdje je bliži modelu ograničene vizije svijeta.

Postavlja se pitanje, koliko su Marxova shvaćanja svijeta doprinijela nastanku etatističko-birokratskog modela socijalizma. Možemo reći — poprilično. Povijesni nesporazum prakse izgradnje socijalizma i Marxova učenja nastaje zbog nedefiniranosti, šta Marx podrazumijeva pod visoko razvijenim proizvodnim snagama, koje omogućuju izgradnju društva njegove vizije. Ta nedefiniranost uz određene konkretizacije, programa izgradnje novog društva, naročito dane u »Manifestu Komunističke partije« ali ne samo tu, upućuju Marxove sljedbenike u pravcu izgradnje etatističkog modela socijalizma, govoreći o mjerama koje će provodati izvojevana politička vlast proletarijata »za izvršenje prevrata čitavog načina proizvodnje«. Marx svrstava osnovne mjere, koje će imati prilično opću primjenu, u svim najnaprednijim zemljama. Evidentno je da samo tih deset nabrojanih prioritarnih mjera koje treba da proletarijat kao klasa, odmah preduzme kao prve korake izgradnje novog društva, dovoljna su osnova razvoju etatističkog modela socijalizma. Pošto je Marxovo učenje prihvaćeno kao neprikošnovena vodilja od graditelja novog društva, uz činjenicu, da je izgradnja socijalizma počela u manje razvijenoj kapitalističkoj zemlji, Rusiji, što je i kao objektivna okolnost pridonosilo preferiranju izgradnje etatističkog modela socijalizma, nije teško shvatiti da je njegova izgradnja i krenula tim putem. I neke druge okolnosti, naročito u svjetskim odnosima, su utjecale, da ne samo manje razvijene zemlje kao na primjer SFRJ, Bugarska, Poljska, već i razvijene kao što su Čehoslovačka i Demokratska Republika Njemačka krenu istim putem, a on je bio u suprotnosti, gledano u dužem razdoblju, s razvojem proizvodnih snaga, a naročito u

suprotnosti sa neminovnošću razvoja ljudske ličnosti, kao nosioca prerastanja nauke u osnovnu proizvodnu snagu.

Posebnost izgradnje etatističko-birokratskog modela predstavlja SFRJ. Vrlo brzo poslije oslobođenja sazrijeva kritička svijest u SFRJ, da je model socijalizma u SSSR-u etatističko-birokratski model, dakle da to nije istinsko socijalističko društvo i da mi moramo kretati drugim putem. Mi taj put pronalazimo u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, što bi načelno bilo u redu, da se je takav razvoj bazirao na uvažavanju ekonomskih zakonitosti, robne privrede, tržišta, respektiranja civilizacijskih tekovina građanskog društva. No, toga nije bilo. Pokušaj takvog razvoja društva je bila privredna reforma proklamirana 25. jula 1965. godine. Uz to što njeno provođenje nije bilo dovoljno pripremljeno, rukovođeće strukture SKJ su se uplašile negativnih posljedica, koje donosi razvoj robne privrede, kao što su: povećanje razlika u ličnim dohocima zaposlenih, kad je to zasnovano na znanju, stručnosti i doprinosu rastu produktivnosti, prenošenjem dijela materijalnih izdataka na teret pojedinca i porodice za zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, stambenu izgradnju i slično, što je izgledalo kao likvidacija »pravednosti« imanentne socijalizmu. Robna privreda neminovno artikulira posebne pojedinačne i grupne interese, što neminovno vodi pluralizmu u interesu, ali zasnovanih na robnoj privredi. Kao najopasnije u tom smislu za vladajući sloj SKJ, pojavio se upravljачka poslovodna struktura, negativno etiketirane kao »otuđeni centri ekonomske moći«.

I što sada? Izlaz je vladajuća struktura, rukovodena Kardeljom i Bakarićem, našla u koncepciji tzv. dogovorne ekonomije i integralnog samoupravljanja, što je operacionalizirano u Zakonu o udruženom radu — ZUR-u. Gotovo nitko od nas tada nije do konca shvatio promašnost takvog koncepta razvoja. Bilo je kritike određenih postulata tog koncepta npr. koncept osnovnih organizacija udruženog rada — OOUR-a i još nekih i to je bilo sve. Nismo tada sagledali da je nedosljednost akceptiranja ekonomskih zakona, robne privrede i tržišta neminovno vodila u voluntarizam, zasnovan na ideološkom konceptu, na jednom ispravnom tumačenju svijeta, njegova razvoja i razvoja društva na Marxovom i Lenjinovom učenju. Iako smo isticali nužnost kritičkog odnosa prema njihovom učenju u praksi toga gotovo da nije bilo. Određeno razumijevanje za takav nedovoljno kritički odnos prema njihovom učenju možemo naći i u nemoćnosti selektivnog pristupa njihovim učenjima. Poznato je da se svako učenje,

svaki pogled na svijet tokom vremena, a i u praksi, prvo na razne načine se mijenja i drugo, da sljedbenici određenog shvaćanja svijeta, samo to učenje diferencirano tumače. U praksi, mi se stalno susrećemo sa selektivnim pristupom određenom nazoru na svijet. Danas se u svijetu među ekonomistima Zapada postavlja pitanje — šta bi rekao Maynard Keynes na učenje i praksu današnjih kensijanaca, da nije umro 1948. god. Profesor Allan Meltzer, poznati američki monetarista deciderano odgovara, da on ne bi podržao politiku današnjih kenzijanaca, i on iznosi argumente.⁵ Svojevrsni selektivni pristup Marxovu učenju je imao jedan dio nas, njegovih sljedbenika. Najjača grupa među ekonomistima, selektivnog pristupa Marxovu učenju smo svakako mi čiji je fundament razmatranja zakona razvoja društva bila teorija razvoja proizvodnih snaga, a saglasno tome i društvenih odnosa. Najvrijednije kod Marxa smo smatrali njegov dijalektički metod analize razvoja, posebno formuliran kao historijski materijalizam. To nam je pružalo određeni prostor, davanju posebne uloge u razvoju socijalizma dostignućima razvoja proizvodnih snaga, utemeljenih u funkcioniranju mehanizma robne privrede, posebno razvijenog kapitalizma. Takav pristup sam izložio u mojim radovima: »Organizacija naučnog rada u SAD« (izd. JAZU — 1960); »Automatizacija« (izd. JAZU — 1962), a i u drugim radovima. Ni ja kao ni većina iz spomenute grupe ekonomista SFRJ, nismo na tom konceptu bili dosljedni već smo tražili jedinstvo razvijene robne privrede savremenog kapitalizma, bez njenih negativnih posljedica i Marxove vizije socijalizma najdosljednije date u Marxovu radu: »Temelji slobode« i to onim dijelovima koji tretiraju pretvaranje nauke u osnovnu proizvodnu snagu i razvoj socijalističkih društvenih odnosa, izniklih na toj osnovi. Najeklatantniji takav pristup sam dao u svom radu: »Ekonomske aspekte razvoja suvremenog socijalističkog društva« (izd. »Naprijed 1972). I mi smo htjeli »prečicom« u novo socijalističko društvo. To je bilo nemoguće u modelu socijalizma SFRJ, konstituiranom poslije neuspjeha reforme 1965. godine jačanjem »dogovorne ekonomije« i saglasno njoj formuliranim principima razvoja privrede, datim u ZUR-u.

Djelomično, i to više verbalno Savez komunista kao rukovodeća partija, prihvaćala je robnu privredu, a proklamirajući svoje zalaganje za samoupravno društvo neminovno je izgrađivala koncept ra-

zvoja na *voluntarizmu*. Takav koncept je iz temelja bio pogrešan, što je moralo dovesti do kolapsa čitavog sistema. To nam je vremenom postalo jasnije. Odbacujući ulogu zakona vrijednosti kao mjeru srazmjernosti u ekonomici, arbitrar je morala ostati ideološka i politička odluka, znači subjektivna ocjena, što valja šta ne valja. Shodno Marxovu učenju u proklamacijama, opredjeljenjima se podvlačilo — da je razvoj socijalizma u krajnjoj liniji u korelativnom odnosu sa razvojem proizvodnih snaga. U praksi su proizvodne snage usporavale svoj rast u odnosu na razvijene zemlje, što je bio osnovni uzrok raskoraka riječi i djela u SFRJ kao i u drugim socijalističkim zemljama. Nepoštivanje djelovanja ekonomskih zakona i tržišta, nužno je dovelo do izgradnje modela sistema, koji je kako bi to rekao Marx dubio na glavi, kako u ekonomici, tako i u politici. Robna privreda pretpostavlja poduzeće kao samostalni privredni i pravni subjekt, koje samostalno posluje ali i dijeli sudbinu tog poslovanja. To je podrazumijevalo da ono ne dobiva planske zadatke od države, ali niti mu budžet pokriva gubitke. Robna privreda također pretpostavlja da ma koji oblik svojine mora imati svog vlasnika, koji je zainteresiran za uspjeh poduzeća. S toga razloga vlasnici poduzeća moraju imati pravo da biraju rukovodstvo poduzeća i direktora, a ne da im ga netko nameće. Sve je to tražilo drugačije odnose prema zaposlenim, nego što su izgrađeni u etatističko-birokratskom modelu socijalizma, kao i organizaciju sindikata, banke, komora i drugog, adekvatno robnoj privredi.

Robna privreda prvenstveno respektira pojedinačne, grupne, a preko njih opće interese, oko kojih se pojedinci udružuju. Robna privreda traži pluralizam interesa. Pošto na tim osnovama ne počiva model, pluralizam ekonomskih i na tome formiranih političkih interesa, se prevodi u metafizičku formulu — pluralizam samoupravnih interesa. Adekvatno tome čitav politički sistem je bio u suprotnosti sa potrebama razvoja i funkcioniranja robne privrede. Robna privreda, koja prizna legitimitet različitih interesa da ne dođe do njihovog sukobljavanja, koje bi razorilo društvo, mora u društvu postojati konsenzus nosioca različitih interesa o pravilima rada i ponašanja realizacije tih interesa, a to osigurava pravna država, ustavom i zakonima. No, osim priznavanja ustava i zakona, nosioci posebnih interesa, usvajaju određena moralna, etička i kulturna ponašanja koje zajedno sa obaveznošću ustava i zakona imenujemo kao civilizacijska dostignuća.

5) Novi pogled na Keynesa: »Privredni pregled« 18. rujna 1989.

Sve to isključuje ideološku arbitražu u društvenim odnosima, isključuje dominaciju politike i ideologije nad ekonomikom. Model etatističko-birokratskog socijalizma je bio suprotstavljen takvim potrebama razvoja proizvodnih snaga i društva, on je »dubio na glavi« i trebalo ga je okrenuti i postaviti na noge. To je moguće uvažavanjem djelovanja zakonitosti robne privrede i adekvatno tome, uspostavljanjem pravne države, te uvažavanjem političkog pluralizma. Takav kopernikanski preokret je tražio bitne promjene i u sferi ideologije. Socijalizam nije beskonfliktno društvo, a kapitalizam nije iscrpio svoje razvojne mogućnosti, jer se i on mijenja, između ostalog jačanjem elemenata konvergencije sa socijalizmom. Kopernikanski preokret u SSSR treba da obavi Perestrojka, u SFRJ tri reforme, u Poljskoj »povijesni sporazum«, a kod drugih lom starog modela socijalizma i stvaranje novog demokratskog društvenog dogovora svih klasa i slojeva društva. Upravo su socijalističke zemlje osim Kine, Kube, Vijetnama i Albanije zakoračile u tu fazu. Stari etatističko-birokratski model socijalizma, osim u Albaniji, svuda je u Evropi pokopan.

Zahvaljujući suštinskim promjenama u svijetu koje su se dogodile naročito u drugoj polovini dvadesetog stoljeća, gornje povijesne promjene u socijalističkim zemljama, se odvijaju iz aspekta svjetskih odnosa, u daleko povoljnijim uslovima, nego su se slične promjene ikada u povijesti događale. Još prije pola stoljeća SAD bi poticale razbijanje SSSR-a, a danas nastoje da ne učine ništa šta bi otežalo uspjeh provođenja Perestrojke.

Zaista, tužno, ali nažalost istinito, razvijene kapitalističke zemlje, nastoje nam pomoći da opstanemo kao SFRJ i da uspješno provedemo privrednu i društvenu reformu, za razliku od naših republičkih rukovodstava koji se na riječima zaklinju na očuvanje i razvoj SFRJ i njeno uvođenje u Evropsku zajednicu, a u praksi po mnogim pitanjima vode nesmiljeni rat ne samo za svoje parcijalne interese, već ponekad iz čistog primitivnog inata.

Postavlja se pitanje — gdje su razlozi da u razvijenim kapitalističkim zemljama jačaju elementi konvergencije. Konačni faktor takvog razvoja kapitalizma treba tražiti u njegovim promjenama, koje je donio razvoj proizvodnih snaga, promoviran i nošen razvojem robne privrede. Razvoj proizvodnih snaga u prvom redu dovodi do podružtvljenja procesa rada, što mijenja i svojinske odnose u kapitalizmu, sve značajnije razvija svjetsku eko-

nomiku, a kroz to i međuzavisnost u svijetu, a što sve skupa unapređuje opću civilizaciju ljudskog roda i opće razumijevanje. Nije ovaj razvoj dokinuo suprotnosti u svijetu kako ekonomske, vojne, političke, pa čak i rasne, ali je donio viši nivo tolerancije, višu svijest o međuovisnosti ljudskih interesa, što je stvorilo uslove tolerantnijem razgovoru i dogovoru. Vratimo se ponovno Adamu Smithu. On polazi od postulata da svaki pojedinac prirodno želi, da iskoristi svoj talenat i svoje sposobnosti i mogućnosti, da za sebe obezbjedi najveću korist. Pošto u društvu robne privrede svoju korist može najbolje ostvariti ako zadovolji potrebe drugog, pružajući mu robu ili uslugu, koje će taj drugi po slobodnom izboru kupiti, prodavalac roba ili usluga kroz takav mehanizam doprinosi rastu općeg društvenog napretka, općeg standarda. Prema tome, djelatnost pojedinca nije prevashodno zasnovana na altruizmu, već na dogovoru, čvrsto zasnovanom na ugovorima, iza kojih stoji pravna država sa snagom kojom raspolaže. Tu međuzavisnost pojedinaca društva zasnovanog na robnoj privredi, koju je pravilno ocjenio još u polovini osamnaestog stoljeća, je do naših dana unapredovala i razvila se i u odnosima naroda, država, pa i različitih društvenih sistema. Takvi odnosi danas su nužni u svijetu, da bi robna privreda kapitalizma mogla funkcionirati i dalje se razvijati.

II.

Tokom devetnaestog stoljeća i početkom dvadesetog širilo se uvjerenje o propasti kapitalizma, što je kulminiralo u doba Velike krize 1929—32. godine. No, on je preživio, uspio se prilagoditi potrebama razvoja proizvodnih snaga i kroz to i sam se mijenjao. Sigurno, bitan razlog tome je ograničena vizija svijeta i njegova mijenjanja zasnovana na suštini i mehanizmu robne privrede, kako ih je shvaćao i tumačio A. Smith. Sigurno je tome mnogo pridonio i pragmatički, racionalni pristup problemima života, što je utemeljeno u protestantskoj civilizaciji. To su najbitniji elementi iako ima i drugih kao recimo da se kapitalizam naglo razvijao u SAD, bez prepreka i sputavanja sa strane ostataka feudalizma.

Ovoga puta promatramo uspješnost razvoja kapitalizma uslovljeno razvojem robne privrede. Pojednostavljenije govoreći mehanizam robne privrede sadrži i konkurenciju, koja prisiljava ponudioca roba i usluga drugome, da bi ostvario svoj interes, prisiljen je i motiviran da učini sve

da se kupcu sviđa njegova roba ili usluga, više nego robe i usluge ostalih ponudila. Da bi to postigao, on teži da iskorišti svoj talenat, svoje znanje, svoje mogućnosti, ali i povoljnije okolnosti, ukoliko postoje. Adekvatno tome, udružuje i angažira talente i mogućnosti drugih. Na tim premissama koje su imanentne robnoj privredi, razvile su se i organizirale sve nove i nove institucije, novi i novi metodi poslovanja privređivanja, što je sve skupa razvijalo proizvodne snage društva, ali adekvatno tome i mijenjalo sam kapitalizam. Protagonisti socijalizma su zapazili te procese, ali nisu dovoljno ocijenili njihov pozitivni trend. Izvanredna situacija te tvrdnje je uvažavanje tajlorizma sa strane V. I. Lenjina. On kaže: »Posljednja riječ kapitalizma u tom pogledu, Taylorov sistem, kao i svaki progres kapitalizma, spaja u sebi prefinjenu brutalnost buržoaske eksploatacije i niz najbogatijih naučnih dostignuća u analizi mehaničkih pokreta pri radu, eliminiranje suvišnih i nespornih pokreta, izrade najpravilnijih metoda rada, uvođenjem najboljih sistema evidencije i kontrole.«⁶ To je V. I. Lenjin pisao 1918. godine, u poznatom eseju: »Naredni zadaci svjetske vlasti« u kome izlaže temeljne principe bržeg razvoja SSSR-a koji bi u perspektivi prevazišao kapitalizam. V. I. Lenjin u tom radu dalje kaže: »U Rusiji treba organizirati procuavanje i predavanje Taylorovog sistema, njegovo sistematsko ispitivanje i prilagodavanje.«⁷ U svemu tome samo je ostao neobuhvaćen materijalni interes i motiv pojedinca i kolektiva, jer ostvarenje tog cilja nije izviralo iz razvoja robne privrede. Kapitalizam koji je za osnovu imao razvoj robne privrede, stalno do danas pronalazi sve nove i nove metode privređivanja. Uvodi korištenje matematskih metoda u privredno poslovanje, razvija menadžment, marketing itd. Najznačajniji element razvoja proizvodnih snaga koga zahtjeva, omogućava i pomaže razvoj robne privrede je tehnički progres. S organiziranjem naučno-istraživačkog rada, osnivajući svoj institut, Edison otvara koncem 19. vijeka novu epohu razvoja proizvodnih snaga prerastanjem nauke u osnovnu proizvodnu snagu. Time je otvoren put drugoj, trećoj, četvrtoj i dalje naučno-tehnološkoj revoluciji. Prva tehnološka revolucija, poznata kao prva industrijska revolucija otpočela je prije dvije stotine godina, čiju udarnu snagu je predstavljala primjena parne energije prvenstveno kod željeznice i saobraćaja, zatim u rudarstvu i strojogradnji, da bi se dalje širila i na druge

privredne grane. Drugoj, koja je otpočela prije sto godina udarnu snagu je predstavljala primjena električne energije: osvjjetljenje, energija namjenjena turbinama i dizalicama, napretku kemije osposobljavajući je da proizvodi sintetičku, plastiku, petrokemijske proizvode, zatim primjene elektriciteta za šifrirane poruke preko žice, telegraf, telefon. Treća tehnološka revolucija, unapređuje govornu komunikaciju, i mehaničko prevođenje, elektronsku poštu i poruke, pribavljanje informacija na telefonski zahtjev, organizacija usluga preko međunarodnih terminala. Svakako izvanredan doprinos treće tehnološke revolucije je razvoj robotike i kompjutera. Ona traži i omogućava brisanje geografskih udaljenosti kao bitne varijable razvoju proizvodnih snaga i time omogućuje još brži proces podružtvljenja proizvodnih snaga na svjetskom nivou, a time izgradnju svjetske ekonomike. Naučno-tehnološka revolucija teče dalje ali se sve brže kreće. Iako je ljudsko društvo složeni dinamički sistem, a to znači da postoji korelativni odnos njegovih dijelova, koji se sastoji od niza podsistema različitih nivoa, sve do osnovnih elemenata sistema, poznato je da pojam dinamike sadrži i neravnomjernost po tempu kretanja, njegovih sastavnih dijelova. Eklatantan primjer takvog razvoja je danas sve brže i sve šire odvijanje savremene naučno-tehnološke revolucije. Sve brže i brže se razvija kompjuterizacija svih ljudskih djelatnosti, genetski inženjering itd. Oni donose novo društvo nazvano informacijsko. Današnja razvijena robna privreda u konkurentskoj borbi bolje šanse pruža onome tko dođe brže i do što potpunije informacije naročito o nekoj inovaciji, novom saznanju, kao i onome koji ju može što brže prenijeti u ambijent gdje ostale okolnosti daju najpovoljnije uvjete realizacije novog: niže troškove proizvodnje i transporta i poboljšanje kvalitete. Takvu potrebu sve više zadovoljava i razvoj komunikacija. Prije samo pedesetak godina Samuel E. B. Morse je omogućio svojim izumom slanje nekoliko riječi u minuti, preko bakarne žice, pomoću točaka i crtica. Njegova telegrafija je tada revolucionirala sistem komuniciranja. Danas smo svjedoci nove revolucije u oblasti komunikacija. Mi možemo pomoću svjetlosti koja se kreće kroz kablove sastavljene od tankih vlakana čistog silikona, prenijeti podatke od nekoliko milijuna riječi u sekundi pomoću glasa, slike i drugih tehnika. Ubrzano se širi povezan sistem na toj osnovi preko svih geografskih širina. U tom razvoju prednjače najrazvijenije multinacionalne kompanije svijeta, a među njima one iz SAD (G.T.E., AT & T. COMMUNICATIONS) 1978. godine je objavljen pr-

6) V. I. Lenjin: Izabrana djela u 16 tomova, tom 12, str. 205, izd. Kultura, Beograd.

7) Ibidem, str. 206.

vi razgovor telefonom preko kabla od optičkih vlakana, i stručnjaci tvrde da se »još uvijek nalazimo u apsolutno početnom stadiju optičkih vlakana« (kaže Kathleen Turtletanb). Da samo djelomično prikažemo što novo sadrži suvremena naučno-tehnološka revolucija bilo bi potrebno napisati nekoliko tomova tehničke enciklopedije. Za našu temu je značajnije naznačiti promjene u razvoju društva koje tehnološka revolucija donosi i kako se to reflektira na razvoj kapitalizma i socijalizma, te njihovu konvergenciju. Naš svijet se sve brže i sve kompleksnije mijenja, tako da te promjeje čak ni ukupno ljudsko znanje ne može ocijeniti, niti koliko-toliko sa sigurnošću čak ni na kraći period sagledati našu budućnost.

Svakako za svakog pojedinca, a i za sve nas u cjelini je osnovno pitanje — kako ćemo raditi, što, koliko dugo, u kojim uvjetima i kakav će nam biti život i standard. Odgovori ovise o tome, što novo pruža naučno-tehnološki razvoj i kakvi će društveni odnosi vladati, naročito u sistemu raspodjele ukupnog društvenog proizvoda. Na sve to suštinski utječe stalna promjena privredne strukture koja se kreće u pravcu izgradnje postindustrijskog društva. Razvijena zemlja pokazuje sliku budućnosti manje razvijenim. Razvoj tehnike i tehnologije omogućava da stroj u svim radnim procesima sve više zamjenjuje čovjeka. Taj se proces najbrže odvija u materijalnoj proizvodnji, čime nestaje klasične radničke klase, što traži inovaciju, pa i napuštanje nekih Marxovih stavova. Kao rezultat zamjene strojevima zaposlenih u materijalnoj proizvodnji klasična radnička klasa u SAD broji nešto ispod 20% ukupne radne snage, s tendencijom prema procjeni da će se do 2013. godine smanjiti još za 10%. Raste broj zaposlenih u uslužnim djelatnostima. U posljednjih 10 godina 88% novootvorenih radnih mjesta u SAD otpada u uslužnim sektorima, a najviše u zdravstvu 17%, u trgovini na malo 29%, i u proizvodnim uslugama 45%. Promjena strukture zaposlenih stavlja nove zahtjeve na sistem obrazovanja i kvalifikacija. Procjenjuje se da će rasti broj srednje kvalificiranih i menadžerskih radnika, da bi do 2013. godine sačinjavali oko 25% ukupnog stanovništva SAD; srednje tehnički obrazovanih, pomoćnih administrativnih i kvalificiranih radnika do iste godine bi iznosio 35% stanovništva; uslužni radnici oko 25%, te niže kvalifikacije oko 15%. No, i dalje ostaje pitanje zapošljavanja i skraćenje radnog vremena, a to su pitanja sve više vezana uz razvoj društvenih odnosa. Razvijeni socijalizam robne privrede ima šansu da pokaže svoje odlike. To, kao i druga pi-

tanja će o dva osnovna puta podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Prvi preko akcionarstva radnika u tvornici u kojoj su zaposleni, i drugi, nacionalizacijom. Sve socijalističke zemlje su koristile ovaj drugi put što je dovelo do etatizma. Sada se sve socijalističke zemlje vraćaju ravnopravnosti svih oblika svojine, uz kod nekih stavljanje naglaska na razvoj akcionarstva zaposlenih. To je danas čvorno pitanje provođenja privredne, pa i društvenih reformi u svim socijalističkim zemljama. U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama razvoj robne privrede stimulira porast akcionara radnika, tako da takvih u SAD danas ima preko 10 milijuna. Po vrijednosti to čini samo koji postotak bogatstva zemlje i ostaje otvoreno pitanje kako će se dalje kretati srazmjeri raznih oblika svojine. No, mogućnost konvergencije i na ovom ključnom pitanju ostaje i dalje. Proces konvergencije teče i u organiziranju nacionalnih ekonomija. Ovdje svakako treba istaći proces poistovjećivanja i u kapitalizmu kao i u socijalističkim zemljama izgradnje raznih fleksibilnih oblika proizvodnih poduzeća, kao samostalnog subjekta, počevši od malih privatnih gdje rade članovi jedne porodice, preko poduzeća male privrede, koja su ponajčešće kooperanti velikim poduzećima do multinacionalnih kompanija.

Suvremena robna privreda, sve više kompjuterizirana, robotizirana i automatizirana s jedne strane traži široka i kupovno snažna tržišta, s druge strane sigurnije izvore sirovina i energije. To su osnovni interesi SAD i drugih razvijenih kapitalističkih zemalja da kroz prvenstvo realizacije tih svojih interesa, proširuju razne oblike suradnje sa SSSR-om, Kinom i drugim zemljama, što predstavlja ekonomsku osnovu, općoj svjetskoj suradnji. Zakonomjernost izgradnje svjetske ekonomike daje sve čvršću materijalnu osnovu općoj suradnji.

Sve veća proizvodnja roba i usluga u svjetskim razmjerima, odlučnije traži suradnju i dogovor po mnogim drugim pitanjima, a prvenstveno: o pitanjima ekologije, demografskog prirasta i prehrane.

Nitko danas ne zna šta s otpadom iz atomskih centrala, kako spriječiti širenje rupe u ozonskom sloju, kako zaštititi šume od kiselih kiša, kako spriječiti štetne posljedice upotrebe kemijskih gnojiva, herbicida i pesticida, kako se zaštititi od havarija atomskih centrala. Izvještaj »World voč« instituta iz Vašingtona tvrdi da ako se ne prelomi demografski priraštaj u svijetu i svjetsko stanovništvo do 2030. godine narast će na 9 milijardi stanovnika, bit će čitava milijarda više nego što mo-

gu da podnesu svjetski prirodni resursi. Kako sačuvati Antartik koji čuva naseljeni dio naše planete od zagađenja prirode. U Antartičkom oceanu živi fantastično velika populacija fitoplanktona koji apsorbiraju CO₂. Ledeni pokrivač Antartika pohranjuje ogromnu količinu »hladnoće« koja sprečava pregrijavanje Zemlje. Led Antartika sadrži 90% sveukupne vode na Zemlji. Svih ovih opasnosti postaje ljudski rod sve svjesniji, što ga potiče na suradnju.

Da li je naš optimizam o jačanju konvergencije, a naročito između kapitalizma i socijalizma opravdan. Na to pitanje ne možemo decidirano odgovoriti. Ljudski um može identificirati samo osnovne tendence razvoja društva. Marx je potvrdio da je suglasan sa svojim niskim kritičarem Ziberom, koji kaže: »Za njega (DC — Marxa) ima važnost prije svega zakon razvitka, tj. prijelaz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tačine posljedice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... utvrdivši nužnost današnjeg poretka, utvrđuje ujedno i nužnost nekog drugog poretka u koji prvi neizbježno mora da prijeđe... Na društveno kretanje Marks gleda kao prirodnohistorijski proces.«⁸ On je zaista, genijalno formulirao neke od tih zakonitosti razvoja društva kao: primat razvoja proizvodnih snaga u razvoju društva i povezano s tim formulirao valjanost historijskog materijalizma, područstvljenje procesa rada, prastanje nauke u osnovnu proizvodnu snagu i još neke druge. No i u njegovom slučaju se potvrdilo, da je stvarnost previše složena, da bi je shvatio ma koji ljudski genije, pa ni Marxov. On je čak vrlo dobro utvrdio zakone razvitka kapitalizma i posljedice u kojima se ti zakoni u društvenom životu ispoljavaju, ali je na bazi djelovanja tih zakona, barem u grubom utvrđivao nužnost prelaza kapitalizma u socijalizam. Da je ostao na nivou generalne spoznaje zakonitosti tog prelaza, kako ih je dao u svom djelu »Temelji slobode«, kad govori o suštini »zbiljskog bogatstva«, u prerastanje nauke u osnovnu proizvodnu snagu, koje promjene u strukturi društva ta zakonitost donosi, ne bi došlo do krivih zaključaka i stavova u njegovu uče-

nju. On je zapazio i da se kapitalizam mijenja, transformira jačanjem elemenata socijalizma kod sebe, ali tome nije dovoljno posvećivao pažnju i osnovni naglasak je davao na produbljivanju kriza, i skraćivanje perioda bez kriza, na čemu je gradio svoj stav o slomu kapitalizma, zane-marivši mogućnost značajnijeg njegova transformiranja. Marx i Engels su naročito u »Manifestu Komunističke partije« formulirali konkretne mjere angažiranja socijalista, koje bi dovele do prelaza iz kapitalizma u socijalizam, a koje su odvele u etatiističko-birokratski socijalizam. Ni najoštriji kritičari socijalizma nisu predviđali ovakav slom tog modela socijalizma koji se danas zbiva.

Nitko ni danas ne može sigurnije prognozirati budućnost ni do prvog desetljeća XXI. stoljeća. Naročito su nepredvidiva politička i ideološka uključujući i religiozna kretanja u svijetu. Čak i vrlo konkretna kretanja u svjetskoj ekonomici ne možemo sa zadovoljavajućom sigurnosti predviđati. Da li će kako to neki ekonomisti predviđaju do tog vremena se izgraditi pacifički bazen kao centar ekonomske moći u svijetu, koji bi sačinjavale zemlje istočne Azije predvođene Japanom i Kinom, te Sjedinjenim Američkim Državama i SSSR-om. To je moguće, ali i ne mora biti. Neka nam pouka budu procjena Rimskog kluba, koji je pogriješio prognozirajući samo prije nešto više od deset godina o drastičnoj nestašici sirovina, o neminovnom padu obima poljoprivredne proizvodnje u svijetu itd. Ipak, čovjeku je svojstveno da želi znati šta mu je budućnost. On mora predviđati. On kao radno biće teži boljem svijetu, pravednijem i ljudskijem. U tom cilju se nužno moraju ljudi angažirati, postavljajući se što realnije i racionalnije. Poslušajmo Adama Smitha. Prihvaćajmo stvarnost kakva jeste i djelujmo da je poboljšamo. Naše djelovanje zasnovajmo na principima ograničene vizije svijeta, a dopušteno nam je nadanje, koje može biti zasnovano i na neograničenoj viziji svijeta. Pohvalno je i željeti komunističko društvo, čije je osnovno obilježje dao i Marx, ali ne krećimo k njemu prečacem, jer ćemo doći u čorak, kamo smo došli, sa etatiističko-birokratskim modelom socijalizma. Iz njegova sloma moramo povući odgovarajuće konzekvence, koje će nam pomoći da slične greške, težeći socijalizmu, više ne ponavljamo.

⁸) K. Marx: Kapital I, str. LXI, izd. Kultura, 1947. lat.

Dušan Čalić, Member of JAZU

S u m m a r y

THE NATURE OF WORLD CHANGES AT THE END OF THE 20th CENTURY AND SOME PERSPECTIVES ON SOCIALISM

The architects of socialism have usually perceived the controversial paradigm of commodity economy as a *contradictio in adjecto*. Avoiding a critical valorization of this contradiction, the socialist practice of the 20th century has encumbered itself with voluntarism, which eventually created a deep structural crisis, leading to an exodus from existing concepts of socialism.

In the following text, author analyzes and critically evaluates the major theses of the economic doctrine and practice of state socialism. He also draws attention to the advantages of commodity economy and the function of the law of value in any tendency toward the convergency of modern capitalism and socialism.

Sufficient space is also dedicated to criticism of social-contract economy and the concept of self-management upon which it is based, which is also in crisis. In this context he also explains the metaphysics of plurality in economic and political interests which are reduced only to »the pluralism of self-management interests«.

The author's attitude towards socialism, that is, as an elastic envelope for the development of productive forces and relationships, is not negative, but he speaks in favour of reduction of bureaucratic and centralized government control alternative.